

УДК 159.923.2 – 053.6

ТИТОВ Іван Геннадійович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СТРУКТУРИ СВІТОГЛЯДУ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Стаття присвячена дослідженню смислової структури світогляду осіб юнацького віку. Здійснений за допомогою методики граничних смислів кількісний та якісний аналіз особливостей світогляду юнаків дозволить експлікувати змістовно-смислові структури їхніх світоглядних уявлень про граничні підстави людських дій у різних сферах життєдіяльності.

Ключові слова: юнацький вік, світогляд, смислова структура світогляду, методика граничних смислів.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження смислової структури світогляду юнаків зумовлюється необхідністю вивчення тих внутрішніх, суб'єктивних, власне психологічних чинників, котрі визначають особливості вирішення ними ключових – пов'язаних із самовизначенням, вибором подальшого життєвого шляху, формуванням внутрішньої позиції щодо самого себе, інших людей та моральних цінностей, усвідомленням сенсу свого існування тощо – завдань цього віку [3], [16]. Адже саме смислове навантаження ієрархізованих та структурованих систем світоглядних уявлень про «соціально корисне, ідеальне, належне, про те, до чого слід прагнути, а чого уникати» [6, с.101], істотно впливає на ставлення особи до оточуючого світу та до самої себе, здійснюючи потужний мотивуючий вплив на її поведінку та життєдіяльність у цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Разом із тим, доводиться констатувати, що попри наявність інтересу дослідників до онтогенетичних аспектів становлення світогляду особистості [1], [7], [9], [14], її світоглядних переконань та ідеалів [5], [18], патології світоглядних структур при різного роду захворюваннях [11] тощо, існує дефіцит досліджень, присвячених виявленню особливостей смислової структури світогляду на етапі переходу від старшого підліткового віку до юнацтва (періоду найінтенсивнішого формування такої структури) та від юнацького віку до віку ранньої дорослості. Саме в розкритті вказаних особливостей і полягає *мета* пропонованого емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Задля реалізації зазначеної мети нами було проведене порівняльне дослідження, в якому взяли участь

три групи респондентів, кожна з яких містила однакову кількість осіб чоловічої та жіночої статі: 1) група підлітків (N = 20; середній вік – 13,5 років); 2) група осіб юнацького віку (N = 20; середній вік – 18,5 років); 3) група дорослих (N = 20; середній вік – 30,5 років).

Гіпотеза дослідження полягала у припущенні, що психічний розвиток юнаків призводить до якісних змін їхніх світоглядних уявлень, що, зокрема, виявляється у змістовно-сміслових особливостях структурної організації останніх. Ці зміни мають вікову специфіку та кількісно й якісно відрізняються від таких у підлітків та дорослих.

У дослідженні використовувалась експериментальна методика граничних смислів (МГС) [10], що спрямована на якісний аналіз смислової структури світогляду. Методика належить до групи якісно-феноменологічних (ідіографічних) та є індивідуальною за формою проведення й діалогічною за своєю сутністю. Методична процедура являє собою структуровану серію запитань і відповідей. Пропоновані експериментатором питання мають вигляд: «Навіщо люди роблять...?». Спочатку питання задається стосовно певного заняття (вихідної категорії), а потім, послідовно, – стосовно кожної запропонованої досліджуванім відповіді (сислової категорії). Серія питань та відповідей (ланцюг) закінчується при виявленні граничного сенсу, коли досліджуваний уже не може дати відповідь «навіщо?», реагуючи тавтологією або посилаючись на природу людини, устрій світу тощо. В подальшому експериментатор повертається до залишених раніше відповідей та в аналогічний спосіб формує з ними ланцюги питань-відповідей до отримання граничних смислів. Якщо смислова категорія повторюється, ланцюги «вливаються» у вже наявні, внаслідок чого формуються так звані вузлові категорії. Подібна процедура повторюється декілька разів з іншими вихідними категоріями.

Кількість вихідних категорій та їхнє конкретне формулювання були обрані нами, виходячи з результатів дослідження суб'єктивно значущих сфер життєдіяльності осіб юнацького віку [19]: 1) «Навіщо живе людина?» (сфера екзистенційно-гуманістичних проблем); 2) «Навіщо люди навчаються?» (сфера навчально-пізнавальної діяльності); 3) «Навіщо люди працюють?» (сфера професійної діяльності); 4) «Навіщо людина заробляє гроші?» (економічна сфера); 5) «Навіщо люди спілкуються?» (сфера міжособистісних відносин); 6) «Навіщо люди турбуються про близьких та рідних?» (сфера внутрішньосімейних стосунків); 7) «Навіщо люди займаються політикою?» (суспільно-політична сфера); 8) «Навіщо люди милуються різними видами мистецтва?» (сфера естетичної діяльності); 9) «Навіщо людина дбає про природу, навколишнє середовище?»

(екологічна сфера); 10) «Навіщо людина вірить у Бога?» (духовно-релігійна сфера); 11) «Навіщо людина прагне самореалізуватись?» (сфера суб'єктивно-особистісного зростання).

Задля уникнення несприятливих функціональних станів у досліджуваного та забезпечення його адекватної мотивації щодо участі в дослідженні експериментальна взаємодія була розбита на три зустрічі, під час кожної з яких респондентові пропонувалася серія із 3-4 вихідних запитань.

Після отримання необхідного обсягу інформації для кожної вихідної категорії нами будувалися графи – деревовидні смислові структури, на вершині яких знаходяться граничні смисли. Їхня обробка відбувалася трьома способами: структурним, змістовим (або контент-аналізом) та проективним аналізом.

Структурний аналіз здійснювався за допомогою обчислення кількісних індикаторів, які в сукупності відображають ступінь зрілості та розвиненості індивідуального світогляду: 1) *кількості граничних категорій* (граничних смислів, кінцевих категорій у ланцюгу); 2) *кількості вузлових категорій* (вузлових смислів, точок, в яких декілька ланцюгів зливаються в один); 3) *індексу зв'язаності отриманої структури* (відношення кількості вузлових категорій до кількості граничних); 4) *середньої довжини ланцюга* (середнє арифметичне довжин усіх ланцюгів); 5) *продуктивності* (відношення загальної кількості названих досліджуваним різних категорій до кількості вихідних категорій).

Змістовий аналіз (контент-аналіз) полягав у визначенні трьох основних індексів: 1) *індексу рефлексивності* – питомої ваги категорій, які описують психічне відображення в термінах інтелектуальної (знати, розуміти, усвідомлювати тощо) та безпосередньо-чуттєвої (відчувати, пам'ятати тощо) рефлексії; 2) *індексу негативності* – категорій, що виражають заперечення, та 3) *індексу децентрації* – категорій, суб'єктом дії в яких виступають інші люди.

Проективний аналіз передбачав змістову інтерпретацію отриманих смислових ланцюгів та структур щодо відображення в них особливостей смислової сфери досліджуваних. У нашому дослідженні проективний аналіз здійснювався на основі описаних у роботі В.Ю. Котлякова [8] восьми категорій:

1) *гедоністичної* – ґрунтованої на потребі людини отримувати задоволення від життя, бути щасливою, насолоджуватись усім розмаїттям доступних емоцій та відчуттів;

2) *статусної* – основаної на потребі людини займати високе положення у суспільстві, активно будувати кар'єру, прагнути успіху та бути визнаним оточуючими;

3) *комунікативної* – ґрунтованої на потребі людини спілкуватись з іншими людьми, переживати емоції, пов'язані зі спілкуванням, відчувати свою потрібність та причетність до життя інших людей;

4) *сімейної* – пов'язаної з потребою людини піклуватись про членів своєї родини, жити заради неї, передавати все найкраще власним дітям;

5) *екзистенційної* – основаної на потребі людини надавати цінність самому проживанню життя, мати свободу вибору, відчувати любов в усіх її проявах;

6) *когнітивної* – ґрунтованої на потребі людини пізнавати життя, розбиратись у суперечностях оточуючого світу та власної особистості, шукати сенс та причини того, що відбувається;

7) *альтруїстичної* – пов'язаної з потребою людини безкорисно допомагати іншим людям, сприяти іншим, робити добро;

8) *самореалізації* – основаної на потребі людини виконати своє призначення, реалізувати свої здібності та можливості, вдосконалювати своє життя та відносини з оточуючим світом.

Твердження, що відповідали вказаним категоріям, були прийняті нами за стандартні теми. Таким чином, проєктивний смисловий зміст відповідей досліджуваних за МГС розглядався відповідно до категорій і тем, відмічалася їхня наявність чи відсутність.

Для статистичної обробки даних використовувалися методи непараметричної статистики: *U*-критерій Манна-Вітні (обчислювався за допомогою пакету статистичних програм SPSS 20.0 for Windows) та φ^* -критерій кутового перетворення Фішера.

Перейдемо до опису результатів. Як засвідчив *якісний аналіз* результатів, графі смислових структур світоглядних уявлень про граничні підстави людських дій, отримані у групі юнаків, відрізняються від графів вибірки підлітків. Останні демонструють відносно короткі ланцюги смислових зв'язків із незначним розгалуженням, котрі, як правило, через 3-4 кроки закінчуються граничними смислами. Якщо в юнаків та дорослих світоглядні уявлення утворюють достатньо складну структурну цілісність, то для підлітків характерною є дещо менша зв'язаність цих уявлень, їхня недостатня структурованість та інтегрованість у смислові системи. Смислові дерева (графи) дорослих не мають зовнішньо помітних відмінностей від вибірки юнаків (див. рис. 1-3).

Розглянемо результати *структурного аналізу* відповідей на запропоновані досліджуваним питання.

Кількість граничних та вузлових категорій, індекс зв'язаності, середня довжина ланцюгів та продуктивність, виявлені у відповідях юнаків на питання «Навіщо живе людина?», статистично значущо

відрізняються від зазначених кількісних показників, отриманих у групах підлітків ($U_{\text{емп.}} = 80,000$; $p = 0,001$; $U_{\text{емп.}} = 83,000$; $p = 0,001$; $U_{\text{емп.}} = 128,000$; $p = 0,047$; $U_{\text{емп.}} = 93,000$; $p = 0,003$; $U_{\text{емп.}} = 123,500$; $p = 0,038$) і дорослих ($U_{\text{емп.}} = 77,500$; $p = 0,001$; $U_{\text{емп.}} = 74,500$; $p = 0,001$; $U_{\text{емп.}} = 118,000$; $p = 0,021$; $U_{\text{емп.}} = 126,500$; $p = 0,046$; $U_{\text{емп.}} = 127,5000$; $p = 0,049$).

Як і очікувалося, відповіді на питання «Навіщо люди спілкуються?» відрізняються лише у групах юнаків і дорослих: статистично значущі відмінності виявлені за кількістю вузлових категорій ($U_{\text{емп.}} = 129,500$; $p = 0,035$), індексом зв'язаності ($U_{\text{емп.}} = 99,000$; $p = 0,003$), середньою довжиною ланцюга ($U_{\text{емп.}} = 122,500$; $p = 0,034$) та продуктивністю ($U_{\text{емп.}} = 98,500$; $p = 0,005$).

Відповіді на питання «Навіщо люди навчаються?» у вибірці юнаків статистично значущо відрізняються від вибірки підлітків ($U_{\text{емп.}} = 95,000$; $p = 0,003$; $U_{\text{емп.}} = 51,000$; $p = 0,000$; $U_{\text{емп.}} = 129,000$; $p = 0,040$; $U_{\text{емп.}} = 75,500$; $p = 0,001$; $U_{\text{емп.}} = 122,000$; $p = 0,031$) та дорослих ($U_{\text{емп.}} = 126,000$; $p = 0,036$; $U_{\text{емп.}} = 129,500$; $p = 0,031$; $U_{\text{емп.}} = 62,000$; $p = 0,000$; $U_{\text{емп.}} = 124,500$; $p = 0,039$; $U_{\text{емп.}} = 122,500$; $p = 0,032$) за усіма п'ятьма кількісними індикаторами – кількістю граничних та вузлових категорій, індексом зв'язаності, середньою довжиною ланцюга та індексом продуктивності.

Порівняння груп юнаків та підлітків за відповідями на питання «Навіщо людина прагне самореалізуватись?» також указало на наявність статистично значущих відмінностей за усіма кількісними показниками ($U_{\text{емп.}} = 126,000$; $p = 0,034$; $U_{\text{емп.}} = 75,500$; $p = 0,000$; $U_{\text{емп.}} = 122,000$; $p = 0,022$; $U_{\text{емп.}} = 101,500$; $p = 0,007$; $U_{\text{емп.}} = 98,500$; $p = 0,005$). Вибірка юнаків та дорослих відрізняється лише одним: у протоколах юнаків зафіксовано менша порівняно з групою дорослих кількість граничних ($U_{\text{емп.}} = 124,500$; $p = 0,031$) та вузлових категорій ($U_{\text{емп.}} = 122,500$; $p = 0,026$).

За виключенням показників «середня довжина ланцюга» та «продуктивність» усі інші структурні індикатори, отримані в групі юнаків при відповіді на питання «Навіщо люди працюють?», значно підвищені порівняно з групою підлітків ($U_{\text{емп.}} = 76,000$; $p = 0,001$; $U_{\text{емп.}} = 110,000$; $p = 0,009$; $U_{\text{емп.}} = 124,000$; $p = 0,027$); у групі дорослих спостерігається лише більша середня довжина ланцюга ($U_{\text{емп.}} = 125,000$; $p = 0,041$).

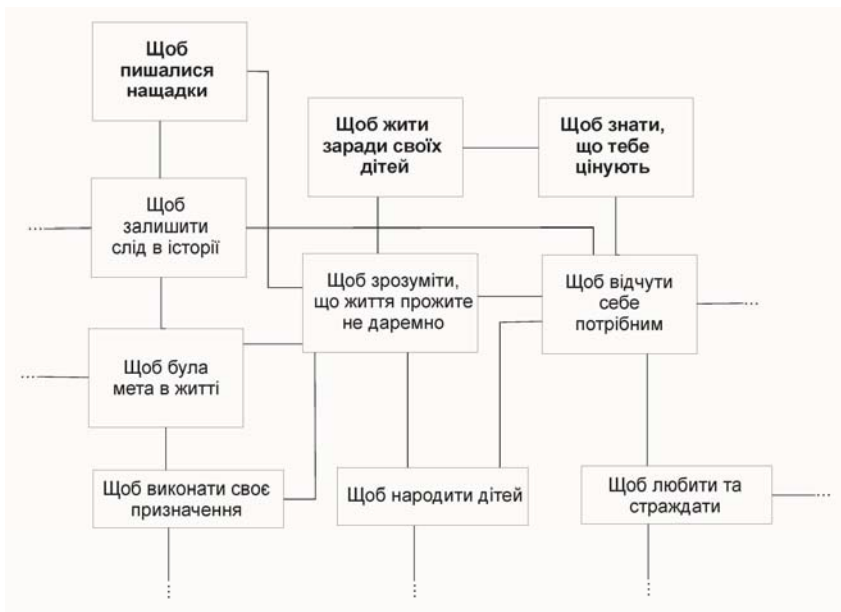

Рис. 1. Фрагмент структури світогляду Ю. П., 14 років (вибірка підлітків)

Рис. 2. Фрагмент структури світогляду О. Т., 19 років (вибірка юнаків)

Рис. 3. Фрагмент структури світогляду Р. Б., 25 років (вибірка дорослих)

Відмінності між вибірками юнаків та підлітків при відповіді на питання «Навіщо людина заробляє гроші?» виявилися за кількістю вузлових категорій ($U_{\text{емп.}} = 37,500$; $p = 0,000$) та індексом зв'язаності ($U_{\text{емп.}} = 88,000$; $p = 0,002$). Між групою юнаків та групою дорослих існують відмінності за усіма кількісними індикаторами – кількістю граничних ($U_{\text{емп.}} = 89,000$; $p = 0,001$) та вузлових ($U_{\text{емп.}} = 136,000$; $p = 0,043$) категорій, індексом зв'язаності ($U_{\text{емп.}} = 125,500$; $p = 0,024$), середньою довжиною ланцюга ($U_{\text{емп.}} = 115,500$; $p = 0,020$) та індексом продуктивності ($U_{\text{емп.}} = 81,000$; $p = 0,001$).

У протоколах юнаків зафіксовано більшу порівняно з підлітками кількість граничних ($U_{\text{емп.}} = 97,500$; $p = 0,004$) та вузлових категорій ($U_{\text{емп.}} = 30,000$; $p = 0,000$) й вищий індекс зв'язаності ($U_{\text{емп.}} = 126,000$; $p = 0,040$) за результатами відповіді на питання «Навіщо людина вірить у Бога?». Попри більш високі, ніж у підлітків, структурні показники, в дорослих вони не досягають порогу статистичної значущості.

У відповідях юнаків на питання «Навіщо люди турбуються про близьких та рідних?» кількість граничних та вузлових категорій,

індекс зв'язаності, середня довжина ланцюгів та продуктивність статистично значущо відрізняються від зазначених кількісних показників, отриманих у групах підлітків ($U_{\text{емп.}} = 88,000$; $p = 0,002$; $U_{\text{емп.}} = 21,000$; $p = 0,000$; $U_{\text{емп.}} = 124,500$; $p = 0,026$; $U_{\text{емп.}} = 89,000$; $p = 0,003$; $U_{\text{емп.}} = 94,000$; $p = 0,004$).

Відмінності між вибірками юнаків та підлітків при відповіді на питання «Навіщо люди займаються політикою?» виявилися за кількістю вузлових категорій ($U_{\text{емп.}} = 51,000$; $p = 0,000$) та відповідно індексом зв'язаності ($U_{\text{емп.}} = 129,500$; $p = 0,047$). Відмінностей за кількісними індикаторами між групою юнаків та групою дорослих досліджуваних не зафіксовано.

Аналіз відповідей на питання «Навіщо люди милуються різними видами мистецтва?» вказав на більшу кількість граничних категорій у групі юнаків порівняно з групою підлітків ($U_{\text{емп.}} = 80,000$; $p = 0,001$).

Насамкінець, виявлені у відповідях юнаків на питання «Навіщо людина дбає про навколишнє середовище?» кількість граничних та вузлових категорій, індекс зв'язаності та середня довжина ланцюгів статистично значущо відрізняються від зазначених кількісних індикаторів, отриманих у групах підлітків ($U_{\text{емп.}} = 102,000$; $p = 0,002$; $U_{\text{емп.}} = 60,000$; $p = 0,000$; $U_{\text{емп.}} = 127,000$; $p = 0,040$; $U_{\text{емп.}} = 91,500$; $p = 0,003$).

Аналіз **якісних (змістових) індикаторів** смислової структури світогляду, отриманих у досліджуваних вибірках, засвідчив наступне. Юнаки демонструють статистично значуще збільшення індексу децентрації порівняно з підлітками за відповідями на питання «Навіщо живе людина?» ($U_{\text{емп.}} = 95,000$; $p = 0,004$), «Навіщо людина дбає про навколишнє середовище?» ($U_{\text{емп.}} = 109,000$; $p = 0,011$), «Навіщо людина прагне самореалізуватись?» ($U_{\text{емп.}} = 106,000$; $p = 0,010$). Дещо більшим, ніж в юнаків, індекс децентрації виявився у вибірці підлітків лише за відповіддю на питання «Навіщо люди спілкуються?» ($U_{\text{емп.}} = 112,000$; $p = 0,016$). Індекс децентрації у вибірці юнаків є більшим, ніж у вибірці дорослих, за відповідями на питання «Навіщо живе людина?» ($U_{\text{емп.}} = 127,000$; $p = 0,040$), «Навіщо люди спілкуються?» ($U_{\text{емп.}} = 127,500$; $p = 0,042$), «Навіщо людина дбає про навколишнє середовище?» ($U_{\text{емп.}} = 128,000$; $p = 0,041$) та дещо меншим за відповідями на питання «Навіщо люди займаються політикою?» ($U_{\text{емп.}} = 125,500$; $p = 0,040$), «Навіщо люди працюють?» ($U_{\text{емп.}} = 122,500$; $p = 0,030$) і «Навіщо люди турбуються про близьких та рідних?» ($U_{\text{емп.}} = 124,500$; $p = 0,038$).

Індекс рефлексивності у вибірці юнаків є вищим, ніж у групі підлітків, за відповідями на питання «Навіщо живе людина?» ($U_{\text{емп.}} = 106,000$; $p = 0,009$), «Навіщо люди милуються різними видами мистецтва?» ($U_{\text{емп.}} = 103,000$; $p = 0,007$), «Навіщо люди навчаються?»

($U_{\text{емп.}} = 124,500$; $p = 0,036$), «Навіщо люди працюють?» ($U_{\text{емп.}} = 109,500$; $p = 0,012$), «Навіщо людина дбає про навколишнє середовище?» ($U_{\text{емп.}} = 86,500$; $p = 0,001$) та «Навіщо людина заробляє гроші?» ($U_{\text{емп.}} = 119,000$; $p = 0,025$). Відмінності індексу рефлексивності між групою юнаків та дорослих виявилися за питаннями «Навіщо живе людина?» ($U_{\text{емп.}} = 124,500$; $p = 0,033$), «Навіщо люди навчаються?» ($U_{\text{емп.}} = 102,000$; $p = 0,007$), «Навіщо люди спілкуються?» ($U_{\text{емп.}} = 117,000$; $p = 0,020$), «Навіщо люди працюють?» ($U_{\text{емп.}} = 127,000$; $p = 0,046$) та «Навіщо людина заробляє гроші?» ($U_{\text{емп.}} = 115,500$; $p = 0,021$).

Індекс негативності у протоколах дорослої групи виявився суттєво вищим, ніж в групі юнаків за відповідями на питання «Навіщо люди працюють?» ($U_{\text{емп.}} = 123,000$; $p = 0,029$), «Навіщо люди турбуються про близьких та рідних?» ($U_{\text{емп.}} = 126,000$; $p = 0,038$), «Навіщо людина вірить у Бога?» ($U_{\text{емп.}} = 116,500$; $p = 0,017$) та «Навіщо людина заробляє гроші?» ($U_{\text{емп.}} = 128,000$; $p = 0,040$).

Результати *проективного аналізу* відповідей юнаків на всі запропоновані питання в цілому засвідчили, що домінуючими категоріями є категорії самореалізації (21,6% від загальної кількості тверджень), гедоністична (18,7%), когнітивна (15,7%), статусна (11,5%), альтруїстична (10,9%) та сімейна (10,0%). В свою чергу, екзистенційна (6,1%) та комунікативна (5,5%) категорії дещо редуковані та виявилися переважно у відповідях на питання «Навіщо живе людина?», «Навіщо людина вірить у Бога?», «Навіщо люди спілкуються?» та «Навіщо люди турбуються про близьких та рідних?».

При цьому, темами, що найчастіше були пов'язані з категорією самореалізації, виявилися теми «щоб самовдосконалюватись», «щоб стати індивідуальністю», «щоб збагачувати свій внутрішній світ», «щоб самоствердитись», «щоб максимально використати свій потенціал, здібності», «щоб повірити в себе», «щоб усебічно розвинутись» тощо; з гедоністичною категорією – «щоб легше було жити», «щоб добре відпочивати, подорожувати та розважатись», «щоб життя приносило задоволення», «щоб життя не було прожите марно» тощо; з когнітивною категорією – «щоб пізнавати себе», «щоб отримати новий досвід», «щоб дізнатись про щось нове, цікаве», «щоб зрозуміти мету життя» тощо; з альтруїстичною категорією – «щоб жити в гармонії з іншими», «щоб бути корисним для інших людей», «щоб допомагати іншим», «щоб дарити людям тепло, небайдужість, любов», «щоб покращити світ» тощо; зі статусною категорією – «щоб стати повноцінним професіоналом», «щоб досягти успіху», «щоб зробити гарну кар'єру», «щоб зайняти достойне положення в суспільстві», «щоб жити в достатку» тощо; із сімейною категорією – «щоб допомагати родичам, полегшити їхнє життя», «щоб був добробут

у сім'ї», «щоб нащадки поважали», «щоб про нас турбувалися», «щоб ми пишалися нащадками», «щоб передати найкраще дітям» тощо. Відповідно, меншою є представленість тем, пов'язаних з екзистенційною («щоб вірити у краще», «щоб наповнити життя сенсом», «щоб жити та любити», «щоб бути вільним», «щоб бути духовною людиною» тощо) та комунікативною («щоб отримувати підтримку», «щоб відчувати себе потрібним, значущим», «щоб не бути самотнім» тощо) категоріями.

Під час порівняння протоколів юнаків з протоколами підлітків та дорослих, не зважаючи на явні відмінності у відсоткових частках майже всіх категорій, застосування φ^* -критерію куткового перетворення Фішера дозволило виявити достовірні відмінності лише за розподілом комунікативної категорії та категорії самореалізації у вибірках юнаків та підлітків ($\varphi^*_{\text{емп.}} = 2,19$; $p \leq 0,05$ та $\varphi^*_{\text{емп.}} = 1,65$; $p \leq 0,05$ відповідно), а також сімейної та екзистенційної категорій ($\varphi^*_{\text{емп.}} = 1,68$; $p \leq 0,05$ та $\varphi^*_{\text{емп.}} = 1,77$; $p \leq 0,05$ відповідно) у вибірках юнаків та дорослих.

Таким чином, проведене за допомогою методики граничних смислів дослідження дозволило експлікувати та змістовно описати особливості смислової структури світогляду осіб юнацького віку. Її аналіз засвідчив підвищення (порівняно з підлітками) зв'язаності та диференційованості системи генералізованих смислів, зростання ступеня їхньої інтегрованості у релевантні провідним сферам життєдіяльності смислові системи. Збільшення кількості рефлексивних категорій, пов'язаних як з інтелектуальною, так і безпосередньо-чуттєвою рефлексією, в цілому вказує на розвиненість внутрішнього світу юнаків, усвідомлення ними власного ментального функціонування. Разом із цим можна припустити, що центрація на своїх думках і переживаннях не заважає їм вийти за межі власних проблем та відкрити для себе світ соціальних відносин, де й формується готовність і здатність ці проблеми вирішувати. Значення індексу децентрації, виявлене по окремих темах, підтверджує це припущення, оскільки демонструє переміщення локусу уваги юнаків із себе назовні, на інших та дозволяє зробити висновок про відкритість для оточуючих людей, здатність входити в діалогічну взаємодію з ними. Пояснення цьому, як нам видається, знаходиться у площині процесів самовизначення юнака, пов'язаного із формуванням внутрішньої позиції щодо суспільно виробленої системи цінностей, об'єднанням в єдину смислову систему його узагальнених уявлень про світ, інших людей, самого себе, обґрунтуванням ціннісно-смислових засад власної життєвої концепції та визначенням на цій основі смислу свого існування. В цьому контексті, активний рефлексивний рух юнака до базових цінностей та принципів свого життя, осмислення

предметних та особистісних засад власної життєдіяльності, вибудовування, зв'язування та організація ним меж свого Я [21] нерозривно пов'язаний зі здатністю до децентрації, здійсненням інтегрального погляду на себе з альтернативної позиції «зугальненого Іншого» (Дж. Мід), входженням у внутрішній діалог із ним. Така децентраційно-рефлексивна зверненість на себе дозволяє юнакові оцінити «й власний внутрішній світ, і власне місце у світі із зовнішньої, об'єктивної, всезагальної точки зору» [15, с.155], скоординувати відносно неї свої генералізовані смисли та зробити їх реальними опорами змістового проектування та організації подальшого життєвого шляху.

На сформованість та змістову визначеність смислової структури світогляду юнаків також вказує характерна (особливо порівняно з підлітками) ієрархія смислових категорій із суттєвою диференціацією свідомого ставлення до різних сфер життєдіяльності.

Як свідчать отримані результати, генералізовані смисли *навчально-пізнавальної діяльності* осіб юнацького віку пов'язані насамперед із розширенням особистого життєвого досвіду та отриманням нових знань (у тому числі й необхідних для майбутньої професійної діяльності), що, на їхнє переконання, забезпечує можливість стати освіченим фахівцем, гарним працівником, отримати цікаву, високооплачувану роботу та, як наслідок, – прожити комфортне й матеріально забезпечене життя. Зі зростанням життєвого добробуту пов'язують особи юнацького віку й свою майбутню *професійну діяльність*. Осмислюючи її як сферу реалізації власного фізичного та інтелектуального потенціалу, молодь вбачає в ній здебільшого джерело задоволення власних потреб (насамперед фінансових) та потреб своєї родини. Поряд із цим, у свідомості значної частини опитаних респондентів домінуючого значення набувають критерії професійних досягнень та успішності, оскільки уможливають долучення до престижної категорії статусних працівників, котрі виступають головною виробничою силою суспільства та визначають його майбутнє. Слід також відмітити, що на свідомому рівні юнаки та дівчата узгоджено відмічають важливість саморозвитку та самовдосконалення як у сфері навчально-пізнавальної, так і професійної діяльності, що, на наш погляд, віддзеркалює загальний напрям їхніх смисложиттєвих орієнтацій. При цьому, виявлені граничні смисли, котрі пов'язані власне із *суб'єктивно-особистісним зростанням*, стосуються переважно націленості на здійснення своїх сутнісних сил (здібностей, можливостей, життєвих домагань і прагнень тощо), підвищення соціального й матеріального статусу, самоствердження в очах найближчого суб'єктивно значущого оточення (близьких, рідних,

однолітків та ін.). Можна говорити про те, що саме ці смислові домінанти відіграють провідну роль у процесі самореалізації осіб юнацького віку, визначаючи їхню спрямованість на максимальне розкриття власного особистісного потенціалу, розширення меж свого Я.

Звертаючись до аналізу граничних смислів, пов'язаних зі *сферою міжособистісних відносин*, зазначимо, що такі смисли переважно стосуються афіліативних, когнітивних та гедоністичних аспектів комунікативної взаємодії. Як засвідчили отримані результати, афіліація в юнацькому віці набуває сенс у налагодженні дружніх стосунків; у відчутті себе несамотнім, потрібним, значущим для інших; у взаємній підтримці, співчутті та взаємодопомозі в складних життєвих ситуаціях. У цілому, йдеться про насичування відповідними смислами тих компонентів системи «Я-Ми», котрі в свідомості молодій людині означаються та переживаються як визначальні з точки зору забезпечення залученості, приналежності до певних референтних спільнот. У цьому контексті зрозумілими стають виявлені в ході дослідження домінуючі когнітивні та гедоністичні граничні смисли: перші визначають ставлення до спілкування як до важливого каналу отримання необхідної для вирішення конкретних життєвих задач інформації; другі – задоволеність процесом та результатом входження до особистісно значущих взаємовідносин.

Сфера сімейного життя осмислюється особами юнацького віку як система міжособистісних взаємодій, котра, в найзагальнішому плані, покликана забезпечити емоційну підтримку, безпеку та захист: світ сім'ї з її згуртованістю, емпатійністю та взаємним прийняттям переважно пов'язується з можливістю відчутти тепле, небайдуже ставлення, турботу та любов збоку своїх близьких та відповіді на це взаємністю. За такою позитивною емоційною експресивністю, персоналізованою в актуальних контекстах внутрішньосімейних відносин, як виявилось, лежить свідоме прагнення до активного відтворення молодими людьми інтерналізованих моральних норм і цінностей, прийняття на себе відповідальності за добробут своєї родини. Крім того, система родинних зв'язків та емоційних прив'язаностей осмислюється більшістю досліджуваних як така, що врешті-решт забезпечує гармонізацію особистісного буття людини, роблячи його доцільним, цілісним, самодостатнім та позбавленим екзистенційного страху перед самотністю, зникненням, забуттям.

Суб'єктивне ставлення осіб юнацького віку до *суспільно-політичного життя* в цілому має два генералізовані смислові інваріанти: 1) суспільно-політичні процеси, які відбуваються в державі, повинні відігравати визначальну роль у забезпеченні миру, стабільності, економічного процвітання та соціальної справедливості;

2) політична діяльність є інструментом збагачення (в тому числі незаконного), задоволення кар'єрних амбіцій та отримання найрізноманітніших привілеїв. Очевидна змістова суперечливість указаних смислових складників світогляду є наслідком усвідомлення досліджуваними наявних у суспільстві розбіжностей між декларованими базовими політичними цінностями та реальною утилітарно-прагматичною спрямованістю політичної активності переважної більшості державних діячів, що, на нашу думку, не вимагає особливих коментарів. Важливе інше. Виявлене протиріччя у світоглядних ставленнях, пов'язаних з відповідними соціальними настановами, нормами та принципами, може негативно позначитись на цілях свідомого входження до суспільно-політичних процесів, на способах вибудовування певної лінії поведінки у цій сфері, на механізмах здійснення її смислової регуляції, що, безумовно, вимагає проведення цілеспрямованих просвітницьких заходів, націлених на збагачення політичної культури сучасної української молоді.

У загальному смислового ставленні досліджуваних осіб до *сфери економічних відносин* провідну роль відіграє орієнтація на гроші як на важливий критерій успішного життєздійснення та як на основний засіб досягнення соціальних і духовних цінностей. Своє конкретне вираження така орієнтація знайшла в стійкому переконанні переважної більшості респондентів у тому, що гроші є запорукою сімейного достатку та добробуту, забезпечують владу та статусне самоствердження в суспільстві, визначають свободу, безпеку та незалежність, відкривають можливості отримання недоступних іншим людям матеріальних благ, розваг тощо. Дати однозначну відповідь на питання, чи відповідають указані статусні та гедоністичні смисли завданнями самовдосконалення особистості в економічній сфері діяльності або вони є віддзеркаленням прагнення уникнути породженої найрізноманітнішими між- та внутрішньо-особистісними конфліктами тривоги, своєрідною формою її компенсації, – перспектива подальших досліджень. Наразі можна із впевненістю говорити лише про те, що виявлені генералізовані смислові утворення є відносно стійкими компонентами економічної свідомості осіб юнацького віку, котрі, як зазначають деякі автори [4], [13], реалізують функцію стимуляції та регуляції економічної активності особистості.

Мистецтво здебільшого осмислюється досліджуваними як сфера самореалізації та самовдосконалення, інтелектуального та естетичного розвитку, пізнання та самопізнання, де внаслідок «осягнення нових граней особистісно-смислової логіки та онтології відносин людини зі світом» [12, с.422] безпосередньо та невимушено вдосконалюється, стає багатшим, об'ємнішим та різнобічним єдине світовідчуття індивіда [17, с.202]. У процесах діалогічної взаємодії з різними видами

мистецтва, розумінні, інтерпретації, відновленні на основі свого власного світогляду замислу митця досліджувані вбачають джерело виникнення нових форм ціннісно-емоційного ставлення до дійсності, розширення та диференціації свого життєвого досвіду, знаходження відповідей на ті питання про сенс життя, котрі врешті-решт сприйтимуть екзистенційному самовизначенню.

Аналіз смислових уявлень осіб юнацького віку про світ *природи* дозволяє загалом охарактеризувати їх (уявлення) як біоцентричні – жива природа виступає для них самоцінністю незалежно від її можливого використання, а її охорона розглядається як одна з необхідних умов збереження здоров'я, гармонійного життя та людства в цілому. На відміну від дорослих, чий екологічний орієнтації під впливом умов професійної діяльності значно раціоналізуються, набуваючи прагматичного характеру, проекологічні уявлення молодого покоління є здебільшого романтизованими та переважно пов'язуються з дозвіллевими формами поведінки.

Виявлені в ході дослідження граничні смисли *релігійної віри*, характеризуючи відносно широкий спектр суб'єктивних ставлень молоді до Бога (він «надає людям підтримку, допомогу, захист, безпеку», «заохочує дарувати щастя, любов, добро іншим», «уможливило пояснення сенсу існування», «спонукає до самовдосконалення, саморозвитку, самореалізації» тощо), загалом віддзеркалюють результати їхніх духовних пошуків на шляху становлення «особистої релігії» (Б.С. Братусь). В основі її формування, на наш погляд, лежить почуттєво-дієва причетність молоді особи до загальнолюдських духовних цінностей, котрі, стаючи важливим чинником виокремлення нею самої себе, власного *Я* як духовно-моральної інстанції, починають виступати своєрідним медіатором, смисловою опорою тих видів її активності, що мотивуються потребою у самоздійсненні, встановленні взаємозв'язку із сутнісними характеристиками людського буття. Тут духовно-релігійна проблематика стикається зі *сферою екзистенційних проблем* – проблем життя і смерті, любові і самотності, свободи і відповідальності, – котрі з особливою гостротою проявляються саме в юнацькому віці, визначаючи загальний вектор світоглядних пошуків осіб цього віку. Як засвідчили результати дослідження, властиве юнакам прагнення до осмислення свого життя, надання сенсу власному існуванню втілюється у ціннісному переживанні повноти буття та необхідності успішного самоздійснення в ньому, у високій значущості бути корисним, потрібним іншим людям, «залишити по собі пам'ять, слід». Можна припустити, що вказані життєві смисли утворюють своєрідний каркас екзистенційного проекту юнаків [20], виходячи з якого ними визначаються цінності-ідеали та розробляється загальна стратегія

їхньої реалізації [2]. Очевидно, що у змістовому плані такі проекти мають незавершений, відкритий характер і в подальшому можуть бути доповнені необхідними смисловими елементами з урахуванням набутого життєвого досвіду.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, отримані результати дозволяють зробити наступні висновки:

1. Порівняно з підлітками смислова структура світогляду осіб юнацького віку характеризується більшою складністю, узгодженістю та цілісністю, наближаючись за кількісними параметрами – середньою довжиною ланцюгів, кількістю граничних та вузлових категорій, індексом зв'язаності та продуктивністю – до структурних особливостей світогляду дорослих. Виявлений рівень її інтелектуально-чутливої відрефлексованості та децентрованості вказує на більш глибоке осмислення юнаками навколишнього світу та себе в ньому, зростання ролі «внутрішнього плану» свідомості в смисловій регуляції їхньої життєдіяльності.

2. Смислова структура світогляду юнаків має виражену своєрідність, котра визначається, по-перше, тематичною віднесеністю представлених у ній домінуючих граничних смислів, а по-друге, їхньою якісною специфікою. При цьому світоглядними інваріантами у взаємодії осіб юнацького віку із зовнішнім світом виступають смислові генералізації, пов'язані з провідною для цього онтогенетичного етапу діяльністю та успішною самореалізацією. Можна припустити, що ці інваріанти реалізують пізнавальну, моделюючу та регулювальну функцію, забезпечуючи ефективну взаємодію людини з предметним, соціальним та інформаційним світами. Проте, висловлене припущення вимагає ретельної експериментальної перевірки, що й окреслює *перспективи подальших розвідок*.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1969. – 464 с.
2. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С.С. Бубнова // Психологический журнал. – 1999. – Т.20. – №5. – С.38-44.
3. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С.19-26.
4. Дейнека О.С. Экономическая психология: Учебное пособие. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – С.55-109.
5. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности / Г.Е. Залесский. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
6. Каган М.С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.

7. Кон И.С. Психология юношеского возраста : (Проблемы формирования личности). Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
8. Котляков В.Ю. Методика «Система жизненных смыслов» / В.Ю. Котляков // Вестник КемГУ. – 2013. – №2 (542). – Т.1. – С.148-153.
9. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников / В.А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1976. – 303 с.
10. Леонтьев Д.А. Методика предельных смыслов (МПС): метод. руководство / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999 – 36 с.
11. Леонтьев Д.А. Особенности смысловой структуры мировоззрения при хроническом алкоголизме / Д.А. Леонтьев, В.Н. Бузин // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1992. – №3. – С.22-30.
12. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
13. Макарова Е.А. Психологические аспекты структурных компонентов и характеристик ценностно-смысловых отношений к деньгам / Е.А. Макарова, Е.Л. Макарова, Е.А. Махрина // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. 3. Педагогика и психология. – 2015. – Вып. 4. – С.107-114.
14. Менчинская Н.А. Психологические проблемы формирования научного мировоззрения школьников / Н.А. Менчинская. – М. : Просвещение, 1968. – 208 с.
15. Мировоззренческая культура личности : философские проблемы формирования. – Киев : Наукова думка, 1986. – 294 с.
16. Мухина В.С. Возрастная психология / В.С. Мухина. – М. : Академия, 1997. – 431 с.
17. Натев А. Искусство и общество / А. Натев. – М. : Прогресс, 1966. – 320 с.
18. Низовских Н.А. Жизненные принципы в личностном саморазвитии человека : диссертация ... доктора психологических наук : 19.00.01 / Н.А. Низовских. – М., 2010. – 673 с.
19. Тітов І.Г. Життєдіяльнісні контексти особистісного самовизначення в юнацькому віці / І.Г. Тітов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2015. – Випуск 1. – Т. 2. – С.39-45.
20. Чуева Н.А. Возрастная динамика жизненного проектирования / Н.А. Чуева // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2013. – №2. – С.284-294.
21. Шаров А.С. О-граниченный человек: значимость, активность, рефлексия : Монография / А.С. Шаров. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 2000. – 358 с.

I. Titov

THE PECULIARITIES OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF ADOLESCENTS' WORLDVIEW

The article is devoted to the study of semantic structure of adolescents' worldview. The use of the qualitative and quantitative method of ultimate senses allowed to explicate the semantic structures of adolescents' outlook on ultimate grounds of man's acts in different spheres of life.

In comparison with teenagers, the semantic structure of adolescents' worldview is more complex, coordinated and holistic. The qualitative parameters of adolescents' worldview such as average length of semantic range, number of ultimate and nodal categories, index of connectedness, and productivity are close to the structural parameters of adults' worldview. This semantic structure is intellectually and sensually reflected and decentered which indicates the adolescents' deeper comprehension of the world and themselves in it as well as the increasing role of "inner world" in regulation of life activity.

Thematic relation of dominating ultimate senses and their quantitative specificity defines the peculiarities of semantic structure of adolescents' worldview. Moreover, the semantic generalizations, related to "leading" activity and successful self-fulfillment create worldview invariants of adolescents' interaction with outer world. It could be assumed that such invariants actualize cognitive, modelling and regulative functions, providing effective interaction of man with objective, social and informational worlds.

Key words: *adolescence, worldview, semantic structure of worldview, method of ultimate senses.*

Надійшла до редакції 19.05.2017 р.